

Bahalei D.Y., Myller D.P. (1993) *Ystoryia horoda Kharkova za 250 let eho sushchestvovaniya (1655-1905) [History of Kharkov for 250 years of its existence (1655-1905)]*. V 2-kh t. Kharkov: Reprynt. yzd. T.2. [in Ukrainian].

Varchenko I. H. (2000) Kharkiv u druii polovyni XIX stolittia: ukrainskyi koloryt [Kharkiv is at the other half of the 19th table: Ukrainian flavor]. *Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoi istorii: zbirnyk naukovykh prats*. Kharkiv: Biznes-inform [in Ukrainian].

Hympelson Ya.Y. (1905) *Zakony o evreiaxh. Systematicheskyi obzor deistvuiushchykh zakonopolozheniy o evreiaxh s raziasneniyamy pravytelstvuiushcheho Senata y tsentralnykh pravytelstvennykh ustanovleniy [Systematic review of the current legal provisions on the Jews with explanations of the Governing Senate and central government regulations]*. Petrohrad: Typ. Ekonomyia. Ch.2 [in Russi].

Husev A.N. (1902) Kharkov. *Eho proshloe y nastoiashchee v rysunkakh y opysaniyakh [His Past and Present in Drawings and Descriptions]*. Kharkov: Typ. Darre [in Ukrainian].

Kappeler A. Mazepyntsi, malorossi, khokhli: ukraintsi v etnycheskoi yerarkhiy Rosyiskoi ymperyy [Mazepintsy, Malorossi, Khokhly: Ukrainians in the ethnic hierarchy of the Russian Empire]. *Rosyia – Ukrayna: ystoryia vzaymootnoshenyi*. Moskva: Shkola «Iazyky shkolnoi kulturi» (pp. 125–144) [in Russian].

Naulko V. Y. (1975) *Razvytye mezhetnycheskykh sviazei na Ukrayne [Development of interethnic relations in Ukraine]*. Kyev: Naukova dumka [in Ukrainian].

Masliichuk V. (2003) Dialoh «ukrainskoho» ta «rosiiskoho» na terenakh Slobidskoi Ukrainy (XVII st.) [Dialog of «Ukrainian» and «Russian» on the slobid

Ukraine (XVII century)]. *Ukraina ta Rosiia: problemy politychnykh i sotsiokulturnykh vidnosyn*. Kyev (pp. 435-447) [in Ukrainian].

Materyali dlia statystyky Rosyy, sobyraemye po vidomstvu mynysterstva hosudarstvennykh ymushchestv (1859) [Materials for Russian statistics collected by the Ministry of State Property]. SPb.:Typ. Mynysterstva hosudarstvennykh ymushchestv (issue 2.) [in Russian].

Pamiatnaia knyzhka Kharkovskoi hubernyy na 1864 h. (1864) [Commemorative book of the Kharkov Province for 1864]. Kharkov: Unyversytetskaia typ. [in Ukrainian].

Pervaia vseobshchaia perepys naseleniya Rosyiskoi ymperyy 1897 h.(1904) [The first general population census of the Russian Empire in 1897]. SPb.:Typ. Э.Порокховшчыковой. Т.46. [in Russian].

Sumtsov M. F. (1918) *Slobozhane. Istorychno - etnohrafychna rozvidka [Slobozhane. Historical - netnographic publication]*.Kharkiv: Vyd-vo «Soiuz» [in Ukrainian].

Kharkovskiyi kalendar na 1883 hod (1882) [Kharkov calendar for 1883]. Kharkov: Lyt. K.P.Schasny [in Ukrainian].

Kharkovskiyi kalendar na 1884 hod. (1883) [Kharkov calendar for 1884]. Kharkov: Typ. hub. Pravleniya [in Ukraine].

Kharkovskiyi kalendar na 1894 hod.(1994) [Kharkov calendar for 1894.] Kharkov: Typ. hub. Pravleniya [in Ukrainian].

Shchelkov K. P.(1880) *Kharkov. Ystoryko-statystycheskyi opit [Kharkov. Historical-statistical experience]*. Kharkov [in Ukrainian].

УДК 904:726.033.2(477.75)

DOI: 10.34142/2313-2345.2020.57.21

Фомін М. В.

кандидат історичних наук, доцент кафедри туристичного бізнесу
Харківської державної академії культури
<https://orcid.org/0000-0003-4092-2950>

«УВАРОВСЬКИЙ» СКЛЕП-МАРТИРІЙ НА НЕКРОПОЛІ ХЕРСОНЕСА – ХЕРСОНА

Херсонес-Херсон є унікальним археологічним комплексом на території якого велися системні дослідження з кінця XIX ст. Вивчення його пам'яток дозволяє простежити процес трансформації пізньоантичного міста в ранньосередньовічне. Особливе місце в цьому процесі займає поширення християнства. Серед пам'яток раннього християнства в місті виділяються Херсонеські ранньохристиянські розписні склепи. Вони є унікальною пам'яткою, що свідчить про процес формування християнської художньої та символічної традиції і можуть бути поставлені в один ряд з катакомбами Риму і фресками Дура - Европос. Зображення відображають етап формування ранньохристиянської художньої традиції та ілюструють уявлення про потойбічну долю і Раї. Склепи були створені в середині - кінці IV ст. Особливий інтерес представляє склеп-мартирій відомий в літературі як «Уваровський» або склеп 2114/1904 р. (1853 р). Він являє собою типовий для Херсонеського некрополя склеп з нішами, прямокутної форми. Його стіни зберегли сліди поліхромної розпису, одна з локул була поглиблена (подібно саркофагу). На її внутрішній стіні був зображений вінок переможця. Локула

була закрита плитами із зображенням плодкових дерев. Серед зображень на стінах - фігура зі свічками, фрагмент композиції з павичів, стеля прикрашена гірляндами і хрисмою. Особливості організації внутрішнього простору, система розпису свідчать про особливий статус похованого в склепі. Він міг бути місцево шанованим святым, загибим під час антихристиянських репресій середини IV ст. Приміщення склепу могло використовуватися для специфічних богослужінь, пов'язаних з шанування святого.

Ключові слова: Херсонес, християнство, хрисма, локула, фрески.

Chersonesus—Cherson is a unique archaeological complex. On this territory, systematic research works have been carried out since the end of the 19th century. The study of Chersonesos monuments lets trace the process of transformation of a late antique city into an early medieval one. The important element of this process was the spread of Christianity. Among the monuments of early Christianity in the city, stand out the painted early Christian crypts of Chersonesos. They are a unique monument which indicative of a process of the formation of the Christian artistic and symbolic tradition. They can be put on a par with the catacombs of Rome and the frescoes of Dura - Europos. The images reflect the stage of the formation of the early Christian artistic tradition and illustrate the concept of the afterlife world and Paradise. The crypts were created in the middle - end of the 4th century. The crypt-martyr which known in the literature as "Uvarovsky" crypt or crypt 2114/1904 (1853) has a particular interest. It is a rectangular crypt with niches typical of the Chersonesos necropolis. There are polychrome painting survived remains on its walls. One of the loculas was deepened, as a sarcophagus. There is the victor's wreath was depicted on its inner wall. Locula was closed with slabs, which had images of fruit trees. Among the images on the walls there are a figure with candles, a fragment of a composition with peacocks, the ceiling was decorated with garlands and chrisma. The peculiarities of the organization of the internal space and the system of painting testify to the special status of the man, who was buried in the crypt. Most likely he was a local revered saint who died during the anti-Christian repressions of the middle of the 4th century and the crypt premises was used for specific worship services related to the veneration of the saint.

Key words: Chersonesos, Christianity, chrisma, lokula, frescoes.

Постановка проблеми. Проблема трансформації пізноантичного міста в ранньосередньовічне залишається одним з актуальних питань сучасної візантиністики та медієвістики. Одною з ключових проблем є недостатня дослідженість ранньовізантійських міст у цілому [Романчук А. І. 2007, 37]. У першу чергу це пов'язане з тим що в багатьох випадках вони приховані забудівлею більш пізнього часу. В зв'язку з цим особистої уваги потребує Херсонес-Херсон (суч. Севастополь, Україна). Це пов'язано з особливостями розташування археологічного комплексу за межами сучасного Севастополя. Стародавнє місто існувало протягом близько двох тисяч років. На його території з кінця XIX ст. проводилися планомірні археологічні розкопки, було створено науково-дослідницький комплекс, працювали видатні вчені свого часу. Завдяки цьому зібрано значну кількість матеріалів, які дозволяють простежити процеси трансформації що відбувалися в провінціальному місті на кордоні Елліністичного світу та світу Варварів на зламі епох.

Одним із ключових елементів стає трансформація світогляду городян, що була

пов'язана, в першу чергу з поширенням християнства та формуванням Херсонеської єпархії. Цей складний та трагічний процес знайшов відображення в агіографічному творі «Життя святих єпископів херсонських», який був складений до середини VI ст. [Сорочан С. Б. 2005, 1255] та в пам'ятках некрополю-цвинтарю Херсонеса-Херсона. Під час розкопок було відкрито декілька надгробків, що свідчать про трагічні події середини IV ст. [Пищулина Н. О. 2018, 11-44]. Окремою групою пам'яток стали ранньохристиянські розписні склепи, що зберегли зразки поховального живопису та відображають етап формування християнської художньої традиції. На сьогодні відомо 14 таких споруд, 12 з них інтерпретується як ранньохристиянські. Вони демонструють етап формування християнської художньої традиції та за своїм значенням можуть бути поставлені в один ряд з такими пам'ятками як катакомби Риму й церква Дура-Европос.

У свою чергу серед групи поховальних споруд особливу увагу заслуговує склеп-мартирій №2114/1904 р. (1853 р.), відомий в літературі як «Уваровський», названий на честь відкривача. Система його

розпису та особливості архітектури свідчать про особливий статус похованого та періодичне відвідування споруди християнами.

Таким чином **метою роботи** стало дослідження конструктивних особливостей, системи розпису склепу №2114/1904 р. (1853 р.) та інтерпретації поховання, визначення статусу та місця похованого в історії становлення Церкві в місті.

Виклад основного тексту. Склеп №2114/1904 р. (1853 р.) був відкритий графом А. С. Уваровим в 1853 р. на території некрополя в Карантинній балці. На момент відкриття склеп вже був пограбованим та майже не містив матеріалу. В 1904 р. М. І. Скубетовим було зафіксовано залишки розпису та створено план споруди [Ростовцев М. І. 1914, С. 452-457; табл. CIV, 2; CV, 3; CVI; рис. 86, рис. 24]. Опис склепу ввійшов до монументальної роботи Ростовцева, присвяченої пам'яткам античного мистецтва [Ростовцев М. І. 1913; Ростовцев М. І. 1914]. На жаль, склеп не став об'єктом окремої уваги дослідників, незважаючи на особливості його архітектурної конструкції та систему розпису. В літературі він згадувався, як правило, в контексті дискусії про час створення Херсонеських розписних склепів (про дискусію див: [Фомін М. В. 2014, 302-304]).

Склеп представляє собою типову для Херсонесу поховальну споруду з нішами-локулами. До входу вів дромос. В лівій і протилежній стіні входу приміщення було розташовано по дві ніші-локули, одна над одною. Найбільший інтерес представляє локула в правій стіні. Скоріш за все, через деякий час після вирубаня склепу вона була змінена. В скелі над локулою було вирублено аркосолій, сама ніша була поглиблена подібно до саркофагу. Після поховання в «саркофагу» нішу було закладено п'ятьма кам'яними плитами.

Стіни камери були оштукатурені, поверх штукатурки нанесено розпис. У центрі плафону стелі був зображений круглий вінок, усередині якого знаходиться хрест з буквами «альфа» і «омега» по сторонам. Від вінка до кутів розходилися гірлянди, що утворюють Х-подібну композицію. На думку М. І. Ростовцева, вони створювали ілю-

зію хрестоподібної зводу [Ростовцев М. І. 1914, 454]

Праворуч від входу, у простінку, була зображена чоловіча фігура [Ростовцев М. І. 1914, табл. CVI]. На думку Ростовцева, в її руках могли бути дві свічки, по аналогії зі склепом 1909 р. [Ростовцев М. І. 1914. С. 455, табл. CVI.]. А. Е. Філіппов проводить паралелі в художній системі склепу з розписом баптистерія в Дура-Европос вказуючи на аналогічні фігури зі свічами («Жінки-мироносиці біля Гробу Господнього») [Філіппов А. Е. 2009, 309]. М. І. Ростовцев відзначав, що така композиція невідома в розписах Римських катакомб [Ростовцев М. І. 1914, 488]. Фронтальне розгорнення осіб має безліч аналогій в Близькосхідної художньої традиції, зокрема в живопису Дура-Европос [Шлюмберже Д. 1986, 186; Філіппов 2009, 309]. Теж можна простежити і в деяких боспорських розписах [Чубова А. П., Иванова А. П. 1996, 171; Гайдукевич В. Ф. 1949, 419-421]. Зображення чоловіка зі свічками може бути символом поховальної процесії [Філіппов А. Е. 2009, 199-201].

Розпис правої стіни розділяється вертикальною червоною лінією на два великих поля. Нижню частину займає «панель під мрамур із червоними розводами по жовтому полю» [Ростовцев М. І. 1914, 456]. Над ним зверху перебували плити застави локули. Простінок зліва від ніші утворював друге поле, яке містить зображення виноградної лози з гронами, нанесеними червоною фарбою на білому тлі. М. І. Скубетов припускав, що тут зображено дерево, але дану версію не підтримав М. І. Ростовцев [Ростовцев М. І. 1914, 455]. Головна ніша-саркофаг була закрита п'ятьма плитами, обрамленими червоною смугою. А. Е. Філіппов бачив у цьому відображення цілісності. Плити були оштукатурені і розписані. На кожній з них зображено дерево з круглими плодами жовтого кольору з червоним обідком. Схожі гілки з плодами були зображені поблизу верхніх бічних ніш в розпису склепу 1905 року.

Внутрішня стінка саркофага, незважаючи на свою закритість для погляду відвідувачів, була також розписана. На задній стіні знаходилося зображення вінка. М. І. Ростовцев підкреслював, що він «того ж типу, що й на плафоні». На правій вузькій сті-

ні ніші – фрагментоване зображення птаха (швидше за все, павича) [Ростовцев М. И. 1914, 457]. Скоріш за все птах був частиною композиції.

Склеп був пограбований ще в давнину, граф А. С. Уваров серед знахідок згадує тільки кілька срібних пряжок і уламок гіпсового круга із зображенням хреста [Ростовцев М. И. 1914, 452-457].

Сама система розпису християнських склепів прийшла в місто в середині IV ст. в сформованому вигляді та була реалізована, скоріш за все, запрошеними з Близького Сходу фахівцями. Техніка розпису має античні коріння та включає структурний, квітковий та інкрустаційний стилі, що походять з елліністичного Близького Сходу [Ернштедт Е. В. 1955, 256, 272]. Її елементи можуть бути простежені в Херсонеських склепах та живописі раннього комплексу «Базиліки 1935 р.». Але в системі розпису склепу №2114 є деякі особливості. В першу чергу це зображення Костянтинова Хреста – хрісми. Її залишки в обрамленні вінками простежуються на плафоні стелі склепу. На сьогодні відомо значну кількість поховальних пам'яток IV-V ст., система зображень яких включає хрісми [Завадская И. А. 2005, 258-288]. У деяких з них, як правило, з числа найбільш ранніх, так само як і в херсонеських склепах, християнські символи поєднуються з традиційними античними мотивами (гірляндами, вінками, квітами, птахами), безумовно, наділеними новим змістом. Подібне поєднання старих форм і нових символів демонструють, наприклад, поховальні пам'ятники Сердики, Фесалоніки, Нікеї, Філіп [Миятев К. 1925, 25, рис. 9; Завадская И. А. 2005, 258-288]. Зображення Костянтинівської хрісми (суміщені букви Х і Ро грецького алфавіту) що обрамлено в лавровий вінок, стало символом тріумфу, перемоги, небесного Хреста. Найбільш ранні такі зображення відносять до III ст. [Голубцов А. П. 2006, 417-441; Уваров А. С. 1908, 76; Юрочкин В. Ю. 2002, 36-37]. Зображення хрісми в вінку на саркофагах, а також в поховальних пам'ятниках відомі в Римі, Іспанії, Галлії, Равенні [Хрушкова Л. Г. 2005, с. 415]. До середини IV-V ст. відносяться зображення Костянтинівської хрісми в склепах в Фесалоніках, Сіракузах, Ніші,

Сардах. Таке зображення стає своєрідною іконою, що символізує Христа але його не зображує та відноситься до найбільш раннього етапу формування християнської хudoжньої традиції.

Другим важливим символічним елементом являється зображення лаврового вінка на внутрішній стіні локули-саркофага. Такі вінки були символами тріумфу, перемоги. В християнській традиції вони стають символами перемоги над смертю через прийняття мучеництва. Цікавим фактом є те що, з грецької мови слово «мартирас», що прийнято трактувати як мученик, перекладається як «свідок, той хто засвідчив Христа». Це зображення було орієнтовано на відвідувача (воно було закрито плитами), а скоріше на самого похованого, підкреслювало його особливу перемогу, те, що життям він «засвідчив Христа».

Самі плити, що закривали нішу? несли зображення плодівих дерев. Е ранньохристиянській традиції зображення плодів та плодівих дерев було символом людських вчинків, плодів життя. Такі аналогії зустрічаються в текстах Нового Завіту [Мф. 6:16-17; Мф. 6:19; Мф. 13:23] та в творах Єфрема Сирина. В його творах присутній образ плодів подвижницьких праць («плід добрий»), які прекрасніші від плодів раю. Обтяжені плодами дерева можуть бути символами райського саду і плодами духовними, результатами життя похованого.

Значний інтерес представляють також зображення павичів. Згідно з елліністичними уявленнями, павич був символом безсмертя [Уваров А. С. 1908, 199-201; Белова О. В. 1990, с. 13]. У християнській традиції павич виступає в якості символу Воскресіння. Образ павича часто узгоджується з образами раю – пальмовими гілками, квітами, гірляндами, деревами [Уваров А. С. 2001, 202-203].

Особливо варто відзначити композицію з павичами, розташованими симетрично навколо об'єкта. В випадку склепу 2114, зберігалася лише частина зображення, але можна припустити що павич входив до композиції. Основою зображення є горизонтальна, дзеркально-симетрична композиція з центральним елементом в якій крайні елементи підкреслюють значущість централь-

ного. Аналогії можна бачити як на зображеннях Херсонесу (склеп «на землі Н. І. Тура», мозаїка замиського храму Богородиці Влахернської) так і серед пам'яток християнських міст Північної Сирії [Литовченко А. Н., Фомин М. В., Чекаль А. Г. 2012, 142-150]. Таке зображення могло бути символом Воскресіння, перемоги над тлінням та смертю.

Окремої уваги потребують особливості внутрішнього простору приміщення склепу. Ряд авторів пов'язують розповсюдження склепів з нішами з формуванням пізньоелліністичного уявлення про потойбічний світ та загробну трапезу-симпозіум. Приміщення склепу виступало як трикліній – приміщення для потойбічного симпозіуму, на якому перебувають поховані [Зубарь В. М., Хворостяний А. И. 2000, 47-48]. Із розповсюдженням християнства уявлення про таку трапезу трансформується в «райський банкет». Символ «банкету» не одноразово зустрічається в текстах Нового Завіту як один з образів Раю.

Висновки. Таким чином система розпису склепу може бути інтерпретована наступним чином. Внутрішній простір приміщення як образ Раю, в якому померлий мученик (мученик, що життям сповідав, засвідчив Христа) перебуває на «Банкеті» де присутній сам Христос (в образі хрїсми). Похований перемиг смерть (вінок на внутрішньому просторі ніші), про його життя та труднощі свідчать «добрі плоди» райських дерев. Приміщення могло використовуватися як каплиця для періодичних специфічних богослужінь, пов'язаних з вшанування святого (молебнів).

Аналізуючи ситуацію в місті в середині IV ст., можна припустити, що похований був сповідником, мучеником, що своїм життям заслужив особливий статус за життя й ушанування після смерті. Скоріше за все він міг бути представником місцевого кліру, що був вбитий під час переслідування християн у Херсонесі в середині IV ст. Свідчення про такі вбивства зберегли епітафії на деяких надгробках та «Життя єпископів херсонських».

ЛІТЕРАТУРА

- Белова О.В. «Физиолог» древнейшей редакции: к истории изучения и публикации // Физиолог александрийской редакции. М., 1990.
- Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.-Л., 1949.
- Голубцов А. П. Из чтений по церковной археологии и литургике. СПб., 2006.
- Ернштедт Е.В. Монументальная живопись Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. М.-Л., 1955. Т. 1. С. 256-272.
- Завадская И.А. Декоративно-символическая система росписи херсонесских христианских склепов // Материалы археологии истории этнографии Таврики, 2005. Вып. 11. С. 258-288.
- Зубарь В.М., Хворостяний А.И. От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III – первая половина VI вв.). К., 2000.
- Литовченко А.Н., Фомин М.В., Чекаль А.Г. Сирийские мотивы в раннехристианском искусстве Херсонеса - Херсона // Сугдейский сборник. Вып. V. Киев – Судак, 2012. С. 142-150.
- Миятев К. Декоративная живопись на Софийский некропол. София, 1925.
- Пищулина Н.О. К вопросу о типологической классификации эпитафий в византийском Херсонесе // Res Historica 2018, №45. С. 11–44.
- Романчук А. И. Исследования Херсонеса-Херсона: Раскопки. Гипотезы. Проблемы. Византийский город. Екатеринбург, 2007.
- Ростовцев М. И. Античная декоративная живопись на юге России. Пг., 1914.
- Сорочан С.Б. Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.) Очерки истории и культуры. Харьков, 2005.
- Уваров А. С. Христианская символика. М., 2001.
- Филиппов А.Е. Росписи раннехристианских склепов Херсонеса Таврического в контексте художественной традиции: синтез с архитектурой, символика, литургическая основа // Очерки по истории христианского Херсонеса. СПб., 2009. С. 150-250.
- Фомин М.В. Раннехристианская живопись позднеантичного Херсонеса // Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма. Тюмень, 2014, Вып. VI. С. 299-390.
- Хрушкова Л. Г. О начале христианского Херсонеса Таврического: крестообразная церковь на главном кладбище // Сугдейский сборник, 2005. Вып. 2. С. 407-431.
- Чубова А. П., Иванова А. П. Античная живопись. М., 1996.
- Шлюмберже Д. Эллинизированный Восток. М., 1986.
- Юрочкин В. Ю. Древнейшее изображение Креста Господня // Православные древности Таврики. Сборник материалов по церковной археологии. К., 2002. С. 30-47.

REFERENCES

- Belova, O. (1990) «Fiziolog» drevnejšej redakzii: k istorii izucheniya i publikacii ["Physiologist" of the oldest edition: on the history of study and publication] *Fiziolog aleksandrijskoj redakcii*, Moscow.
- Gajdukevich, V. (1949) Bosporskoe czarstvo [Bosporan kingdom] Moscow - Leningrad.
- Golubczov, A. (2006) Iz chtenij po czerkovnoj arkheologii i liturgike [From readings on church archeology and liturgy] Saint Petersburg.
- Ernshtedt, E. (1955) Monumental'naya zhivopis' Severnogo Prichernomor'ya [Monumental painting of the Northern Black Sea region] *Antichny'e goroda Severnogo Prichernomor'ya*. Moscow – Leningrad T. 1. S. 256-272.
- Zavadsкая, I. (2005) Dekarativno – simvolicheskaya sistema rospisi khersonesskikh khristianskikh sklepov [Decarative - symbolic system of painting of Chersonesos Christian crypts] *Materialy` arkheologii istorii e`tnografii Tavriki*, Vy`p. 11. S. 258-288.
- Zubar`, V., Khvorostyany`j, A. (2000) Ot yazy`chestva k khristianstvu. Nachal`ny`j e`tap proniknoveniya i utverzheniya khristianstva na yuge Ukrainy` (vtoraya polovina III – pervaya polovina VI vv.) [From paganism to Christianity. The initial stage of the penetration and establishment of Christianity in the south of Ukraine (second half of the 3rd - first half of the 6th centuries)] Kiev.
- Litovchenko, A., Fomin, M., Chekal`, A. (2012) Sirijskie motivy` v rannekhristsianskom iskusstve Khersonesa - Khersona [Syrian motives in the early Christian art of Chersonesos - Kherson] *Sugdejskij sbornik*. Vy`p. V. Kiev – Sudak, 2012. S. 142-150.
- Miyatev, K. (1925) Dekorativnata zhivopis' na Sofijskij nekropol [Decorative painting of the Sophia necropolis] Sofiya.
- Pishhulina, N. (2018) K voprosu o tipologicheskoy klassifikacii e`pitafij v vizantijskom Khersone [On the question of the typological classification of epitaphs in Byzantine Cherson] *Res Historica*, №45, S. 11–44.
- Romanchuk, A. (2007) Issledovaniya Khersonesa – Khersona: Raskopki. Gipotezy`. Problemy`. Vizantijskij gorod [Research of Chersonesus - Kherson: Excavations. Hypotheses. Problems. Byzantine city] Ekaterinburg.
- Rostovczev, M. (1914) Antichnaya dekorativnaya zhivopis' na yuge Rossii [Antique decorative painting in the south of Russia] Petrograd
- Sorochan, S. (2005) Vizantijskij Kherson (vtoraya polovina VI – pervaya polovina X vv.) Ocherki istorii i kultury` [Byzantine Cherson (second half of the 6th - first half of the 10th centuries) Essays on history and culture] Kharkov.
- Uvarov, A. (2001) Khristianskaya simvolika [Christian symbolism] Moscow.
- Filippov, A. (2009) Rospisi rannekhristsianskikh sklepov Khersonesa Tavricheskogo v kontekste khudozhestvennoj tradicii: sintez s arkhitekturoj, simvolika, liturgicheskaya osnova [Murals of early Christian crypts of Chersonesos of Taurice in the context of artistic tradition: synthesis with architecture, symbolism, liturgical basis] *Ocherki po istorii khristianskogo Khersonesa*. Saint Petersburg., S. 150-250.
- Fomin, M. (2014) Rannekhristsianskaya zhivopis' pozdneantichnogo Khersonesa [Early Christian painting of late antique Chersonesos] *Materialy` po arkheologii i istorii antichnogo i srednevekovogo Kryma*. Tyumen, Vyp. VI. S. 299-390.
- Khrushkova, L. (2005) O nachale khristianskogo Khersonesa Tavricheskogo: krestoobraznaya czerkov na glavnom kladbishhe [About the beginning of the Christian Tauric Chersonesos: a cruciform church in the main cemetery] *Sugdejskij sbornik*, Vyp. 2. S. 407-431.
- Chubova, A., Ivanova, A. (1996) Antichnaya zhivopis' [Antique painting] Moscow.
- Shlyumberzhe, D. (1986) Ellinizirovannyj Vostok [Hellenized East] Moscow.
- Yurochkin, V. (2002) Drevnejšee izobrazhenie Kresta Gospodnya [The oldest image of the Cross of the Lord] *Pravoslavny`e drevnosti Tavriki. Sbornik materialov po czerkovnoj arkheologii*. Kiev. S. 30-47.